УДК 811.161.2:371.32:81’38

Божко О. П.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ УЧНІВ: ОВОЛОДІННЯ СИНТАКСИЧНОЮ СИНОНІМІЄЮ

Досліджено проблему збагачення граматичного складу мовлення учнів шляхом оволодіння синтаксичною синонімією в комунікативно-функційному аспекті (на матеріалі речень із дієприкметниковим і дієприслівниковим зворотами). Представлено критерії визначення функційно-граматичних синонімів. Проаналізовано й узагальнено семантико-стилістичні особливості зазначених синтаксичних синонімів, запропоновано види тренувальних вправ.

***Ключові слова**: культура мовлення, синтаксический синонім, комунікативно-функційний підхід, граматико-стилістична вправа.*

Исследована проблема обогащения грамматического состава речи учащихся посредством овладения синтаксической синонимией в коммуникативно-функциональном аспекте (на материале предложений с причастным и деепричастным оборотом). Представлены критерии определения функционально-грамматических синонимов. Проанализированы и обобщены семантико-стилистические особенности указанных синтаксических синонимов, предложены виды тренировочных упражнений.

***Ключевые слова**: культура речи, синтаксический синоним, коммуникативно-функциональный подход, грамматико-стилистическое упражнение.*

The enrichment problem of the students’ grammatical structure of the speech investigated by means of mastering the syntactical synonymy in the communicative-and-functional aspect (on the material of the proposals with involved and participial turnover). The criteria for determining the functional-and-grammatical synonyms are presented. The semantic-and-stylistic peculiarities of the specified syntax synonyms analyzed and summarized, offered kinds of training exercises.

***Key words**: culture of speech, the syntactical synonym, communicative-and-functional approach, grammar-stylistic exercise.*

Вивченню граматики в шкільному курсі української мови відведено чільне місце. Учні 5–9 класів ознайомлюються з граматичними категоріями й конструкціями, що виявляють багаті виражальні можливості, слугують матеріалом для збагачення мовлення, мовним підґрунтям підвищення його культурного рівня. Знання ж багатьох школярів лишаються суто теоретичними, не знаходячи свого застосування в мовленнєвій діяльності, що суперечить лінгводидактичним вимогам.

У вітчизняній лінгводидактиці проблема культури мовлення учнів не нова. Це питання розробляли такі відомі вчені, як Н. Бабич, Г. Волкотруб, М. Волощак, С. Головащук, С. Єрмоленко, С. Караванський, А Коваль, О. Пономарів та ін. Рекомендації щодо роботи з синонімічними засобами граматики знаходимо в наукових розвідках А. Медушевського, В. Мельничайка, В. Масальського, О. Пасхіної, О. Пєшковського, С. Чавдарова, І. Чередниченка, Л. Щерби та ін.

Тривалий час культуру мовлення ототожнювали з правильністю, що вимагає дотримання *мовних норм*, у т. ч. й граматичних (М. Жовтобрюх, А. Коваль, В. Русанівський, О. Сербенська, О. Синявський, Є. Чак та ін.). Нині, не відкидаючи ознаку нормативності, акцент переноситься на вищий рівень – *майстерність мовлення*. Домінантою вважається вміння вибрати не лише правильний з існуючих варіантів, а “найчіткіший за значенням, стилістично доцільний, виразний...” [6, с. 55], такий, що забезпечує ефективність досягнення мети спілкування. Комунікативно-прагматичний аспект культури мовлення розробляється в працях Н. Бабич, Л. Булаховського, В. Виноградова, Г. Винокура, М. Кожиної, В. Костомарова, Л. Мацько, С. Омельчука, М. Пентилюк та ін.

Закономірно, що і в основу шкільного навчання української мови покладено комунікативно-функційний підхід, тому вивчення лінгвістичної теорії має повністю підпорядковуватися завданням розвитку мовлення [8, с. 4], що і визначило **мету статті**: дослідити проблему збагачення граматичного ладу мовлення учнів 7 класу синтаксичними синонімами в комунікативно-функційному аспекті, для досягнення якої передбачаємо розв’язати низку **завдань**:

– представити основні критерії визначення функційно-граматичних, зокрема синтаксичних, синонімів;

– визначити місце роботи зі складнопідрядними реченнями (далі – СПР) як синтаксичними синонімами в межах оновленого програмового матеріалу 5–7 класів;

– проаналізувати й узагальнити семантико-стилістичні особливості співвідносних конструкцій: речень з дієприкметниковим/ дієприслівниковим зворотом та СПР;

© Божко О. П., 2012

– визначити основні чинники роботи з підвищення культури мовлення учнів у межах зазначеної теми;
– запропонувати види тренувальних граматико-стилістичних вправ.

Оскільки питання культури мовлення тісно пов'язане з проблемою вибору найбільш доцільного слова, словосполучення, речення в певній ситуації спілкування, то вочевидь постає проблема ***синонімії*** мовних засобів у різних стилях.

Лексична синонімія – найбільш розроблена й усталена тема в мовознавстві, на противагу граматичній, яка не має однозначного трактування та відрізняється різними підходами у вивченні. Співвідносні граматичні засоби дослідники називають по-різному: "синоніми", "варіанти", "паралелі", "дублети", "тотожності", вкладаючи в ці поняття неоднаковий зміст.

Вітчизняні та зарубіжні лінгвісти та лінгводидакти В. Адмоні, Н. Арутюнова, Ю. Апресян, І. Білодід, О. Бондарко, В. Гак, А. Загнітко, Г. Золотова, А. Капелюшний, А. Коваль, Б. Кулик, В. Мельничайко, О. Пєшковський, М. Пещак, Д. Розенталь, Ю. Степанов, І. Чередниченко, Е. Шендельс, В. Ярцева та ін. для визначення граматичних / функційно-граматичних, зокрема синтаксичних, синонімів пропонують різні об'єктивні *критерії*, серед яких основними ми, услід за О. Бондарком і Т. Сорокіною, уважаємо такі: 1) спільність семантичної функції граматичних одиниць [1]; 2) тотожність / близькість граматичної семантики [2]; 3) необов'язкова можливість взаємозаміни [10, с. 97].

Оскільки стилістиці властиве широке розуміння синонімії, ми підтримуємо погляд на синтаксичні синоніми Н. Іпполитової [3, с. 14–15], Л. Максимова [4, с. 3–10], В. Мельничайка [5, с. 5], Т. Сорокіної [10, с. 97] та ін. як на граматичні одиниці, близькі за значенням, але відмінні за будовою. Такий підхід в умовах шкільної практики носить мовленєво орієнтований характер, а тому є цілком виправданим.

Отже, погоджуючись із Т. Сорокіною, до *функційно-граматичних синонімів*, ми відносимо "однотипові чи різноструктурні граматичні одиниці як одного, так і різних рівнів, що виконують одну й ту саму семантичну функцію за необов'язкової лексичної тотожності" [10, с. 97].

Автори оновленої програми "Українська мова" для 5–9 класів у "Пояснювальній записці" [8] зазначають про важливість збагачувати мовлення школярів реченнями різної граматичної будови, посилювати в практиці навчання такий аспект, як мовленнєва культура (у нерозривному взаємозв'язку зі стилістикою), і наголошують: досягти цього можна лише за умови актуалізації всіх аспектів розвитку мовлення учнів на найвищому рівні – рівні тексту.

Розглянемо це на прикладі роботи в 7 класі над заміною СПР конструкціями з дієприкметниковим та дієприслівниковим зворотом.

Систематичне вивчення складного речення (далі – СР), згідно з чинною програмою для 7 класу [7] та з оновленою [8], розпочнеться значно пізніше – лише в 9 класі (тоді учні розширюватимуть знання про види СР, смислові зв'язки між їх частинами й виражальні можливості СР, крім цього, набуватимуть вправності у використанні СР та їх синонімічних конструкцій у текстах різних стилів і типів мовлення). Проте це не має стояти на заваді: 7-класники вже на практиці знайомі зі СПР, мають досвід роботи із синтаксичними синонімами в 5-му класі (теми "СР із безсполучниковим і сполучниковим зв'язком", "Пряма мова" – заміна непрямою мовою) та 6-му (тема "Відносні займенники". Надалі, після опрацювання дієприкметникового й дієприслівникового зворотів, ця робота відбуватиметься в ході вивчення сполучників сурядності та підрядності). Тому в практичній роботі над синонімічною заміною простих речень, ускладнених дієприкметниковим і дієприслівниковим зворотом, і СПР особливого значення набуває принцип перспективності.

Для успішного опанування прийомами заміни конструкцій зазначеної структури на засадах функційно-стилістичного й комунікативно-діяльнісного підходів уважаємо важливим, по-перше, дотримуватися таких ***аспектів*** роботи з учнями***:***

Спонукати 7-класників до активної мовленнєвої діяльності в усіх її видах шляхом: 1) опрацювання тем, актуальних для сучасного школяра; 2) узгодження змісту навчального матеріалу не лише з мовною, а й із соціокультурною змістовою лінією.

Здійснювати аналітико-оцінювальну роботу щодо відтінків значень на основі зіставлення синтаксичних конструкцій різної будови: простих речень, ускладнених дієприкметниковим/ дієприслівниковим зворотом, і СПР з різними смисловими відношеннями між частинами.

Переводити отримані знання в практичну площину: формувати вміння й навички виправданої заміни виучуваних речень співвідносними; виявляти причини неможливості паралельного вживання потенційно синонімічних граматичних конструкцій.

Актуалізувати використання синтаксичних синонімів на рівні тексту, що має виразну функційну маркованість, а тому передбачає і семантично, і стилістично зумовлений відбір мовних одиниць усіх рівнів, у т.ч. синтаксичного.

По-друге, використовувати ***спеціальні вправи*** та методично грамотно здійснювати їх організацію, що є обов'язковою умовою формування стійких мовленнєвих навичок учнів.

Оскільки зміст статті підпорядковано розв'язанню окреслених завдань, ми не спиняємося на аналізі існуючих типологій вправ. Для визначення типів граматико-стилістичних вправ критерійною ознакою

приймаємо текстовість, зважаючи на те, що найпереконливішим показником успішної мовленнєвої діяльності учня є самостійно створене усне чи писемне висловлювання (текст), адекватне ситуації спілкування. Наголосимо: йдеться про текстовість не як форму дидактичного матеріалу (пор.: вправи на основі тексту), а про наявність кінцевого продукту мовлення – тексту – у результаті виконання вправ. Тому всю систему вправ на збагачення мовлення учнів граматичними конструкціями в умовах активної мовленнєвої діяльності (рецептивної та продуктивної) представимо такими трьома групами, що узгоджуються з відповідними етапами текстотвірної діяльності: 1 – дотекстові (мовні й текстологічні), 2 – текстові, 3 – післятекстові.

Метою *дотекстових* вправ із граматико-стилістичним матеріалом є:

– засвоєння учнями мовних норм (граматичних, інтонаційних та пунктуаційних) і свідоме оперування поняттями “дієприкметниковий/ дієприслівниковий зворот”, “відокремлення”, “означуване слово”, “пре- і постпозиція”, “СР”, “залежна/ підрядна частина СР” (перспективне введення термінів “підрядна частина”, “СПР” доцільне з урахуванням пізнавальних можливостей класу), “синонімія”;

– осмислення мовленнєвознавчих понять “розмовний стиль”, “художній стиль”, “тип мовлення”, “виражальні можливості” та под.

Іншими словами, це вправи на знання лінгвістичної та мовленнєвознавчої теорії, на вміння її аналізувати й інтерпретувати, коли в учнів формуються граматичні мовні вміння та навички, що є “важливою передумовою становлення мовленнєвих навичок з їх подальшим переходом у комунікативні вміння” [11, с. 30].

Під час роботи над синтаксичними синонімами доцільно пропонувати такі дотекстові вправи: 1) *аналітичні* – передбачають аналіз структури й семантики зазначених мовних одиниць, їх граматичних категорій (вид, час дієслів і співвіднесених з ними особових форм), особливостей функціонування (стиль і тип мовлення); у т. ч. двомовні вправи на зіставлення, що мають на меті виявлення особливостей синонімічної заміни зазначених конструкцій у різних мовах (наприклад, не до кожного СПР означального можна дібрати семантично близький український відповідник з дієприкметниковим зворотом через певну словотворчу обмеженість цієї частини мови; 2) *конструктивно-трансформаційні* – на перебудову, редагування, зміну запропонованого матеріалу тощо.

Дотекстові мовні вправи мають допомогти учням дійти висновку, що вживання конструкцій з дієприкметниковим і дієприслівниковим зворотом надають висловлюванню офіційності, книжності, урочистості, а через стислість структури такі речення є більш виразними, тому вони переважають у книжних стилях, зокрема художньому й науковому. СПР, навпаки, вносять у висловлювання відтінок розмовності, а завдяки можливості більш точного вираження семантики (особливо обставинної), слугують для передачі складних смислових відношень у текстах наукового стилю. Зазначене проілюструємо узагальненими таблицями 1 і 2.

Таблиця 1.
Семантико-стилістичні особливості синонімічних простих речень з дієприкметниковим зворотом та СПР

№	Ознака	Просте речення з дієприкметниковим зворотом	СПР означальне та обставинне (часу, умови, причини, допусту)
1.	Смислові відношення	Відокремлений зворот: більша семантична й структурна виразність; акцент робиться на ознаці предмета; наявність додаткових обставинних значень.	На перший план виступає значення дії. Сполучники що, який, котрий
2.	Характеристика	Стислість, лаконізм, виразність, більший ступінь злиття з означуваним словом, книжність	Розгорнутість, розмовність
3.	Мета вживання	1. Надання урочистого, виразного звучання, підкреслено книжного характеру. 2. Заміна СР з метою: 2.1. Уникнення надмірного вживання сполучних слів у неоднорідних підрядних частинах СПР. 2.2. Усунення двозначності, пов’язаної з подвійною віднесеністю сполучного слова який (що, котрий). 2.3. Створення синтаксичного паралелізму.	Конкретизація факту, аргументація та доказовість думки, вираженої в головній частині (означальне). Тлумачення складних фактів сприйманого світу (обставинні). Уникнення порушення евфонії.
4.	Стиль	Художній (опис), публіцистичний, науковий	Художній (означальне), розмовний

Таблиця 2.
Семантико-стилістичні особливості синонімічних простих речень з дієприслівниковим зворотом та СПР

№	Ознака	Просте речення з дієприслівниковим зворотом	СПР зі значеннями:			
			часу	причини	умови	допусту
1.	Смислові відношення	Дієприслівник виконує роль "другорядного присудка" з різними обставинними функціями [9, с. 367]. У препозиції більш виразно виявляє значення: 1) часу; 2) причини, умови (оскільки причина й умова завжди випереджає наслідки) чи допусту. У постпозиції: 1) часу – дію після основної, вираженої присудком; 2) способу дії. Лексичні засоби уточнюють додаткові обставинні значення: присл. щойно, негайно та под.; ім. з прийм., наприклад: після поразки, через поразку, попри поразку.	Послідовність: після того (перед тим, до того) як, перш ніж. Негайність, раптовість: ледь, (як) тільки, Обмежений час: доки, поки, допоки, заким, заки. Одночасність: коли, як (увага до співвідношення видочасових форм дієслів)	Сполучники тому що, через те що, від того що, тим що, затим що (нерозчленованої структури – повністю в залежній частині чи відокремлені)	Якщо, як, коли, раз, аби	Хоч/хоча, нехоч, незважаючи на те, що; дарма що
2.	Х-ка	Стислість, динамічність, виразність	Розгорнутість, розмовність			
3.	Мета вживання	Надання урочистого, виразного звучання, книжності.	Увиразнення додаткових значень, що передають залежні (підрядні) частини. Відновлення однозначності в смислових відтінках обставинних значень Опис складних явищ дійсності.			
4.	Стиль	Художній, науковий	Розмовний (короткої структури); науковий, офіційно-діловий – умови, причини			

На етапі закріплення 7-класникам можна пропонувати більш складні вправи, що виразно демонструють хибність і неефективність формального підходу до синтаксичної заміни, спонукають до свідомого виконання завдання, як-от: *Виділені особові форми дієслова замініть, де це можливо й доцільно, дієприкметниками або дієприслівниками. Які значення передають утворені звороти? Який зворот поміняв місце в реченні? Нові речення запишіть.*

Богдан виглядав лелек уже цілий тиждень і **не здогадувався**, що й дідові теж не терпиться побачити птахів, чию вірність рідній землі **оспівав** наш народ. Обидва наївно вірили в прикмету, котра й досі **живе** поміж людьми: якщо ти **побачиш** першого лелеку в польоті, то весь рік будеш щасливий. І от одного дня, коли хлопець **глянув** на небо, він не повірив своїм очам – із півдня до їхнього обійстя летів лелека.

Птах важко здіймав й опускав крила, тому що був **виснажений** тривалим перельотом. Але як нестримно, по-лелечому зворушливо-радісно вітав він рідні простори. Недарма кажуть: "Якщо ти **не побував** на чужині, ніколи не оціниш рідної землі…" (За О. Лупієм)

До якого стилю мовлення належить текст? Чи змінилося його загальне звучання? Як саме?

У ході виконання такої вправи учнів слід підвести до розуміння:

1. Синтаксична синонімія, як правило, зумовлює й лексичні правки: так, перетворення СПР-означального на дієприкметниковий зворот у вищенаведеному тексті призводить до зміни суб'єкта дії на об'єкт та введення прийменника: *народ оспівав вірність – оспіваних народом за вірність*.

2. Місце співвідносних конструкцій у реченні теж може мінятися: запропонований учнями дієприкметниковий зворот із додатковим обставинним значенням причини *Виснажений тривалим перельотом* передбачає виключно препозиційне розташування.

3. Не завжди конструкції взаємозамінні, вирішальним є семантика і стилістична доцільність, тому серед мовного матеріалу передбачено речення, яке ставить 7-класника перед проблемою вибору найточнішої для пропонованого контексту варіанту. Із перебудовою СПР *якщо ти **побачиш** першого лелеку в*

польоті, то весь рік будеш щасливий на дієприслівниковий зворот *побачивши першого лелеку в польоті* виразне значення умови втрачається, тому його можна або не піддавати трансформуванню, або (що більш доцільно) замінити безсполучниковим із смисловим зв’язком умови: *побачиш першого лелеку в польоті – весь рік будеш щасливий.*

Утворюючи особові форми дієслова, не варто орієнтуватися лише на формальні граматичні показники: не будь-яке слово з *-уч-* є дієприкметником (як, наприклад, прикметник *живучий* котрий до того ж означає “стійкий, витривалий”), отже, це підрядне означальне краще лишити без змін.

Текстові вправи передбачають сприйняття, відтворення й самостійне моделювання висловлювання в усному (діалогічному та монологічному) і писемному мовленні з урахуванням особливостей ситуації, дотриманням норм літературної мови.

Так, на завершальному етапі роботи з синтаксичними синонімами зазначених типів учням можна запропонувати вправу на створення тексту схожої тематики, але різних стилів, з обов’язковою орієнтацією на адресата. Учитель може запропонувати завдання на вибір, зважаючи на інтереси дітей. Наприклад:

І. На продукування висловлювань книжних стилів: *1. Запропонуй текст пам’ятки “Як працювати над стислим переказом” для довідника з української мови. 2. Поділись секретом приготування сімейної “фірмової” страви з кулінарним журналом “Смак”. 3. Напиши інструкцію з користування комп’ютером для кабінету інформатики.*

Визнач стиль мовлення. Використовуй речення з дієприслівниковим зворотом. Якого звучання надають вони тексту? Чому?

ІІ. На продукування текстів розмовного стилю: *1. Твоя однокласниця пропустила заняття, на якому навчали писати стислий переказ. Допоможи їй і розкажи про особливості такого висловлювання. 2. Розкажи про родинні традиції на класному святі. 3. Поясни другові, як починати роботу за комп’ютером (складіть і розіграйте діалог).*

Використовуйте складні речення зі словами ***коли, після того як, перед тим як, перш ніж, до того як; незважаючи на те, що; хоч; тому що, від того що; якщо****. Якого звучання надають вони тексту? Чи доцільним було б уживання речень виключно з дієприслівниковим зворотом? Чому?*

Післятекстові вправи спрямовані на самоаналіз власних висловлювань та усунення в їх мовному оформленні граматико-стилістичних недоліків, пов’язаних з неточностями в уживанні зазначених конструкцій.

Звичайно, під час роботи в школі над синтаксичними синонімами варто застосовувати весь спектр зазначених вправ, усі їх види.

Підвищувати культуру мовлення учнів, збагачуючи граматичний лад синтаксичними синонімами на засадах комунікативно-функційного підходу, є виправданим й перспективним напрямом методичної роботи, оскільки мовні знання й уміння, позбавляючись схоластичності й формальності, набувають практичного значення.

Література:

1. Бондарко А. В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1983. – 307 с.

2. Бондарко А. В. Теория значения в системе функциональной грамматики: на материале русского языка / А. В. Бондарко. – М. : Наука, 2002. – 407 с.

3. Ипполитова Н. А. Упражнения по грамматической стилистике при изучении частей речи : [пос. для учителей] / Н. А. Ипполитова. – М. : Просвещение, 1980. – 142 с.

4. Максимов Л. Ю. О грамматической синонимии в русском языке / Л. Ю. Максимов // Рус. яз. в нац. школе. – 1966. – № 2. – С. 3–10.

5. Мельничайко В. Я. Робота з граматичними синонімами на уроках української мови в 4–8 класах / В. Я. Мельничайко. – К. : Рад. шк., 1975. – 144 с.

6. Наумчук М. М. Словник-довідник основних термінів і понять з методики української мови : [навч.-метод. посібник] / М. М. Наумчук. – Тернопіль : “Астон”, 2008. – С. 55.

7. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Українська мова. 5–12 класи / [Г. Т. Шелехова, В. І. Тихоша, А. М. Корольчук, В. І. Новосьолова ; за ред. Л. В. Скуратівського]. – К. : Ірпінь ; Перун, 2005.

8. Програма “Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання (5–9 класи)” [Електронний ресурс] / [укл.: Г. Т. Шелехова, М. І. Пентилюк, В. І. Новосьолова та ін.]. – К., 2012. – 65 с. – Режим доступу : http://www.mon.gov.ua/index.php/ua/diyalnist/osvita/doshkilna-ta-zagalna-serednya/zagalna-serednya-osvita/183-diyalnist/osvita/doshkilna-ta-zagalna-serednya/navchalni-programi/10320.

9. Розенталь Д. Э. Справочник по русскому языку. Практическая стилистика / Д. Э. Розенталь. – 2-е изд., перераб. – М. : ООО “Издательство “Оникс”” ; ООО “Издательство “Мир и образование””, 2008. – С. 366–385.

10. Сорокина Т. С. Функциональные основы теории грамматической синонимии / Т. С. Сорокина // Вопросы языкознания. – 2003. – № 3. – С. 92–112.

11. Яновицька Н. Типи та види вправ під час вивчення граматичного матеріалу з української мови як другої / Наталія Яновицька. – УМЛШ. – 2009. – № 2. – С. 29–31.